

CENGİZ AYTMATOV’UN
ELVEDA GÜLSARI, DIŞI KURDUN RÜYALARI, EBEDİ
GELİN: DAĞLAR YIKILDIĞI ZAMAN
ROMANLARINDA HAYVAN ZİHNİ

Doç. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN*

ÖZ: Edebiyat ve sanat eserlerinde doğa ile insan arasındaki ilişkiye odaklanan çevreci eleştirinin araştırma alanlarından biri de hayvan zihnidir. Eserlerinde doğa-insan ilişkisine büyük önem veren Cengiz Aytmatov, hayvanları hem kendi değerleriyle hem de sembolik amaçlarla romanlarında sıklıkla kullanmıştır. *Elveda Gülsarı, Dışı Kurdun Rüyalari, Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman* romanlarında at, kurt ve parsın bakış açısından dünyayı ve insanı anlatmıştır. Aytmatov, hayvanların duygularını, geçmiş ve şimdi algılarını, benliklerini, insanla ilişkilerini, doğal denge içindeki yerlerini incelikle betimlemiştir. Yazar, atın, kurdun, parsın insan gibi düşünmesini ve duymasını değil, insanın dünyaya ve yaşama hayvan (at, kurt veya pars) gibi bakabilmesini sağlamış, okuruna hayvanların duygularını kavratmaya uğraşmıştır. Aytmatov, doğanın bütün öğelerini büyük bir dikkatle ve incelikle betimlemiş; doğal sistemin birbirine bağlılığını vurgulamıştır. Bu makalede yazarın hayvan zihninin derinliklerini nasıl irdelediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, *Elveda Gülsarı, Dışı Kurdun Rüyalari, Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*, hayvan zihni, çevreci eleştiri, doğa, insan

The Animal Mind in The Novels of Chingiz Aitmatov’s:
Farewell Gulsari, The Dreams of Female Wolf, The Place Of The Skull
And Forever His Bride: When The Mountains Fall

ABSTRACT: One of the research areas of ecocriticism that deals with the relation between the nature and the humans is the animal mind.

* Hacettepe Üni. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., ggonca@hacettepe.edu.tr

Chingiz Aitmatov, who emphasizes the relation between the nature and the humans in his literary works of art, has frequently used animals both with their own values and symbolic means in his novels. In the novels *Farewell Gulsari*, *The Place of the Skull*, *Forever his Bride: When the Mountains Fall* he has depicted the world and humans from the point of view of horses, wolves and leopards. Aitmatov has described in detail the animals' feelings, their perceptions of the past and the future, their personalities, their relations with humans and their place in the equilibrium of nature. The writer has not aimed to show his readers that the horses, wolves and leopards think and feel similar to humans, instead he tried to convince the humans to look at and see the world and life from the eyes of animals (horses, wolves or leopards), and he has also tried to make his readers understand the feelings of animals. Aitmatov, has described all the elements in the nature in accuracy and in detail and hence emphasized the interdependence of all the elements as parts of the natural system. In this article, how the writer has studied the deep mind of animals has been tried to be determined.

Key Words: Chingiz Aitmatov, the Khirghiz novel, *Farewell Gulsari*, *The Place of the Skull*, *Forever his Bride: When the Mountains Fall*, animal mind, ecocriticism, nature, human

“Görünürde mukadderatları arasında hiçbir bağlantı, hiçbir benzerlik olmayan, bu yüzden de birbirleri hakkında hiçbir şey bilmeyen bu iki canlıyı, insanı ve hayvanı, aynı kader gözüne kestirmiş ve olacak olaylar onların hayat çizgileri üzerinde yavaş yavaş filizlenmeye başlamıştı. Hayatta neler olmuyor ki...”
(Aytmatov 2008: 55)

Doğa bilimleriyle edebiyat biliminin kesişme noktasını oluşturan ve içinde yaşadığımız dünyanın çevresel sorunlarına dikkat çeken çevreci eleştiri¹, doğaya, yazınsal eserlerin fonu ya da bireysel duyguların ifade aracı olmasının ötesindeki “gerçek” değeriyle bakar ve ‘insanın doğadaki tek ve en değerli varlık olduğu’ yolundaki alışıldık görüşü reddeder. Doğayla insanın ilişkisine sadece insan açısından bakmayı reddeden, doğanın tüm öğelerini eşit önem ve değerde kabul eden çevreci eleştirinin alanına hayvan zihni de girer ve yazınsal eserler bu bağlamda yeni bir

¹ Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan doğa temine rağmen, Türkoloji alanında çevreci eleştiri bağlamında çalışma henüz sayılıdır. Türkiye’de çevreci eleştiriyle ilgili olarak bk. Özdağ ve Gökalp Alpaslan 2010 ve Opperman, Özdağ, Özkan, Slovic, 2011. Ayrıca doğa yazını ve çevreci eleştiriye dair Türkçe akademik yayınlar olarak bk. Özdağ 2005a, Oppermann 2012, Gökalp Alpaslan 2013, Aksoy 2014.

anlam ve değer kazanır. Hayvanların dünyasında insan etkisiyle yaşanan acıları da merkeze aldığı için “ahlaki” bir boyut içeren çevreci eleştiri, yazınsal eserlerde hayvan zihnine eğilirken “etik sorumluluk” yüklenir². Hayvan çalışmaları alanına önemli katkıları bulunan Cary Wolfe, eserlerinde insanın ötesinde düşünebilmenin önemini ele alırken, insan ve hayvan arasındaki süregelen bölünmeyi yok edecek yepyeni bir insanlık arayışı içindedir³. İnsan-doğa ilişkisinin çok güçlü bir bağla işleyen Aytmatov da eserlerinde böylesi bir denge arzular. Abdıldacan Akmataliyev'in belirttiği gibi Aytmatov'un eserlerinde doğa, insan hayatını, iç dünyasını ölçen özel bir görev taşımaktadır, belki zor ve çelişkilidir ama eserin sonunda “hakikat neyse o olur” (Akmataliyev 1999: 31). Nitekim 1998'de Ankara'da Aytmatov'un 70. doğum günü onuruna düzenlenen uluslararası toplantının sonunda Nobel Ödülü Komitesi'ne hitaben kaleme alınan ödül önerisinde Aytmatov'un bütün eserlerinde “*insanlığın problemlerini, insan ve hayvan haklarını, ekolojik dengenin korunmasını, insanla tabiatın bütünlüğünü vurguladığı*” belirtilerek onun bütün insanların, hayvanların, canlıların birbirine zarar vermeden yaşamasını arzu eden yaklaşımına işaret edilmiştir (Kılıç ve Konuk 1999: 243-244).

Aytmatov'un eserlerinde doğanın işlenişine dair ilk yazının sahibi Prof. Dr. Bilge Ercilasun, yazarın doğa unsurlarını değişen nitelikleriyle hem sembol hem de estetik varlıklar olarak kullandığını belirtir (2013/1: 421). Aytmatov'un eserlerinde doğanın işlenişine dair birçok çalışma yapılmıştır (Ercilasun 2013/2, Erbay 2002, Şahin 1999, Mortensen 1998). Ancak yazarın bu konudaki bilincinin derinliğini çevreci eleştiri kuramı ışığında irdelenecek pek çok çalışmaya ihtiyaç vardır. Çünkü Aytmatov'un doğaya bakışı, duygusal bir romancı bakışı değil, bilinçli bir çevreci bakışıdır.

Aytmatov, Vladimir Korkin'le 1989'da gerçekleştirdiği söyleşide

“Ne kadar uzun yaşarsak yeryüzündeki hayatın korunması ve idamesi konusunda da bir o kadar tatminsiz oluruz. Aslında Einstein'ın görmenin ve anlamının zevki olarak tanımladığı tabiatın paha biçilemez hediyesinden kim gönüllü olarak vazgeçmek ister ki?” (Korkin 2009, s.356)

² Hayvanlarda duygu, düşünce ve bilinç konuları ile yazın insanı ve eleştirmenlerin etik yükümlülükleri için bk. Özdağ 2005b.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Wolfe 2003.

demıştır. Başka bir söyleşisinde de eserlerinde hayvanların önemini “*Hayvan tiplerini eserlerimden çıkarın ve ben artık ben değilim. Hayvanlar, kuşlar, tüm canlılar, aynı ekolojik muhitte yaşıyor ve aynı problemlerle karşı karşıyalar. İnsan onları da düşünmeli. Ben bunu yapıyorum*” sözleriyle açıklamıştır (Aktaran: Pirverdioğlu ve Baranoğlu 2008: 232). Aytmatov’un cümlelerinden onun dünyanın ve evrenin yapısında insanoğlunu merkeze almadığı, tüm canlıları içsel olarak değerli gördüğü ve yaşam hakkını savunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim onun eserlerinde doğanın tüm öğeleri önemli ve değerlidir. Üstelik pekçok eserinde Aytmatov’un hayvan zihninin derinliklerini keşfetmeye çalıştığı da fark edilir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanları, *Elveda Gülsarı* (1963), *Dişi Kurdun Rüyalari* (1986) ve son romanı *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman* (2006)’dır.

Gülsarat (1963), Türkçeye ilk kez *Kopar Zincirlerini Gülsarı* adıyla çevrilmiş, sonraki çevirilerin çoğunda -belki de dünya dillerine de bu anlamda bir başlıkla çevrildiği ve öyle tanındığı için- *Elveda Gülsarı* başlığı yeğlenmiş, Türkiye’de daha çok bu adla tanınmıştır. Yorgun ve yaşlı at Gülsarı’nın ile onun yaşlı sahibi Tanabay’ın geçmişi anımsayışlarıyla biçimlenen roman, kâh art zamanlı kâh eşzamanlı sürer. Eserde taylığından beri sahibi olan Tanabay’ın yaşamıyla Gülsarı’nın ki koşuttur. Romanın kimi bölümleri sarı renginden ve eşsiz koşuşundan dolayı ünlü bir at olan Gülsarı’nın bakış açılarından. Yazar atın bakışıyla insanın bakışını bir bütün olarak işlemiştir. Okur, Gülsarı’nın taylığını, gençliğini, olgunluğunu, yaşlılığını ve bu dönemlere uygun olarak değişen duygu ve düşüncelerini fark eder. Ölmek üzere olan Gülsarı’nın yaşlılığıyla başlayan romanda geri dönüşlerle onun yaşamı anlatılır, Gülsarı’nın ölümü ve sahibi Tanabay’ın yasıyla eser sona erer. Kırgız halkının yaşamında çok önemli bir yere sahip olan at, bu romanın baş kişisidir. Roman boyunca bir atın gözünden insanlar ve yaşam irdelenir. Gülsarı’nın sevinçleri, hüznüleri, acıları, korkuları derinlemesine işlenir. Bu noktada Aytmatov’un yazınsal tavrı, Gülsarı’yı insanlaştırmak ya da ona insani değerler yüklemek değil, atı at olarak ele almaktan yanadır. 1960’larda Sovyet rejiminin toplum ve bireyler üzerindeki etkilerini anlatmak için Gülsarı’nın başından geçenleri bir araç olarak kullanan Aytmatov’un üzerinde durmak istediği bir nokta da, siyasi hesaplarla iç içe geçmiş insan ilişkileridir. Gülsarı, istemeden ve anlamadan bunun bir parçası ve kimi zaman da kurbanıdır. Yazarın Gülsarı’nın istek ve duygularının insanlarca hiçe sayılmasına veya insanların Gülsarı’ya yaptıklarını Gülsarı’nın bir türlü anlamlandıramamasına duyduğu tepki, romanın birçok bölümünde fark edilir.

Türkiye’de *Dişi Kurdun Rüyaları* (1990) ve *Kader Ağı* (1993) adıyla yayınlanan Rusça adı *Plaha* (1986), Kırgızca adı *Kıyamət* (1986) olan romansa, insanın doğadaki yıkıcı/yok edici etkisinin acı sonuçlarına işaret etmektedir. Eser, yazarın çevre sorunlarına, küreselleşmeye, doğanın dengesinin insan eliyle bozulmasına trajik bir değinme, dünyanın kaybolan doğa değerlerine bir ağıt, doğanın insanoğlundan intikamına dair bir uyarıdır (Gökalp Alpaslan 2013). Çok önemli bir nokta, Aytmatov’un üstün bir sezikle, dünyada doğa yitimine dair yazınsal ve kuramsal hareketler başlamadan önce bu eserinde çevreci bir yaklaşımla sorunu ele almasıdır. Ramazan Korkmaz, “*İnsan yazgısının evrendeki diğer canlı varlıklarla ne kadar birbirine bağlı olduğunu anlatan*” romanın 1986’da yayınlanmasıyla Aytmatov’un artık bir dünya yazarı olduğunu belirtirken haklıdır (2009: 17). Çünkü bu romanda sadece Kırgız coğrafyası/toplumu için geçerli olmayıp, bütün dünyayı tehdit eden evrensel bir sorun dile getirilmektedir. Yazar insanın yok edici gücünü doğaya yönelttiğinde nasıl büyük bir felaketle karşılaşılacağını, zincirleme bir çizgiyle ve acıtıcı bir lirizmle işlemiştir.

Eserde dişi kurt Akbar ve eşi Taşçaynar’ın yaşamlarına koşut ilerleyen birkaç insan öyküsü inanç, para, iyilik-kötülük gibi konular ve toplumsal sorunlarla birleştirilerek işlenir. Ancak romanın değişmez odağı, Akbar ve ona bağlı olarak doğadır. Olaylar her şeyi bilen tanrısal anlatıcının bakış açısından aktarılır. Belki de bu nedenle okur, romanda olayların büyük bir felaketle sonuçlanacağına dair sezgiden bir türlü kurtulamaz. Nitekim her şey birbirine bağlı olarak bir ‘kıyamet’e doğru evrilir. İnsanın hayvanlar üzerinde egemenlik kurma çabası, insanoğlunun doğadaki en yıkıcı etkilerinden biri olarak işlenmektedir romanda. Yazar, doğanın kendi içindeki döngüsünü, hayvansal içgüdüler ve avlanma sahneleriyle aktarırken bu dengeyi bozan, “*hayvanların hem esiri hem ilahı olan*” insanlara da değinir ve “İnsanlar kendileri yaşıyor ama başka canlıların, özellikle de onlara bağımlı olmadan yaşamak isteyen ve buna hakları olanların yaşamalarını istemiyorlardı” (Aytmatov 2011: 15) der. *Dişi Kurdun Rüyaları*’nın pekçok bölümünde Aytmatov, “çıkartı uğruna yerküreyi bir limon gibi sıkan” (2011: 270) insanoğlunun doğaya egemen olma hırsına dikkat çeker. Şehirleşme, sanayileşme sonucunda bozkırın doğal sakinlerinin yaşam alanlarının giderek daralması, hayvanların insana rastlamadan sürüp giden yaşamının bozulması anlatılır. Silah, araba, helikopter gibi araçlar kullanarak avlanan insanoğlunun bütün hayvanların doğal avlanma biçimlerinin dışında ve üstünde bir güç kullan vahşeti sergilenir. Aytmatov’un bu romandaki çevreci düşüncüsü, tek boyutlu değildir. Yazar, doğal yaşam alanlarının ve hayvanların

katledilmesinin ardındaki siyasi nedenleri okurunun da fark etmesini amaçlamaktadır. *Dişi Kurduñ Rüyaları*'nın derin yapısında, doğal yaşamın katli ile uyuşturucu ticareti arasındaki bağ işlenmektedir. Mujunkum bozkırında kendi kendine yetişen haşhaşlar, Akbar'ın ve Taşçaynar'ın bakış açısından masum ve hoş bir bitki olarak betimlenir ama insanoğlunun elinde öldürücü bir zehre dönüşür. Bu, doğanın kötüye kullanılması demektir.

Aytmatov'un son romanı olan *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*, bir kar parsının ve bir gazetecinin yaşamlarının son dönemecini birbirine koşut olarak işlediği bir eserdir. Romanda, 1990'dan sonra yeni bir ekonomik ve sosyal döneme giren Rus ve Kırgız halkının serbest piyasa ekonomisi karşısında sarsılan dengesi, yeni döneme eleştirel baktığı için toplumdan dışlanan özgür gazeteci Arsen Samançin ve onun yazmaya çalıştığı Ebedi Gelin operasına kaynaklık eden halk efsanesi, yaşlandığı için sürüden dışlanan kar parsı Jaabars'ın kimseye görünmeden ölmek üzere çıktığı yalnız ve zorlu yolculuk birbirine koşut olarak anlatılır. Yazar, Arsen'le Jaabars'ın kaderlerini ölümden birleştirirse de aslında roman boyunca her ikisi de gruptan ötelenmenin, güçten düşmenin, sevgilileri tarafından terk edilmenin acısını çeken ruhen yaralı, bedenen zayıf canlılardır. Aytmatov için insanın kaderiyle hayvanın kaderi aynı doğal kader algısında birleşmektedir. Diğer iki romanda olduğu gibi *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*'da da insanın doğayı kötüye kullanmasının, hayvanların yaşam hakkını ihlal etmesinin ve doğanın olağan dengesini bozmasının acı sonuçlarına işaret edilmektedir. Romanın baş kişisi Arsen Samançin'in köyünde yaşamın değişmesi, bunun en açık göstergelerindendir. O zamana dek hayranlıkla izlenen ve belki birkaçı koparılıp hediye edilen çiçeklerin satılmaya başlanması, zengin Arap turistler için parayla kar parsı avı düzenlenmesi, Arsen'in yazılarında işaret ettiği kapitalist ekonominin doğal yaşama vurduğu en büyük darbedir romanda. Arsen'in çocukluk arkadaşları da bu düzenin bir parçası olmaktan başka çıkar yol bulamamışlardır kendilerine. Arsen'in yazılarıyla aydınlara, köyüne döndüğünde sözleriyle arkadaşlarına anlatmaya çalıştığı, bu düzenin insancıl ve doğacı olmadığı gerçeğidir. Aytmatov, Arsen Samançin'in zihninden geçen cümlelerle bunu çok açıkça ifade eder romanda:

“Tanrı Dağları'nın karlı zirveleri görünüyordu. Aniden uluslar arası av partisinin objelerine dönüşen vahşi kar parsları, kaplan ve leoparların kardeşleri, kalubeladan beri bu dağların karlı zirveleri ve boğazlarında yaşıyordu. (...) Şaşırtıcı işti, hayvanlar bile piyasa ekonomisinin metasına dönüşmüştü. Hem

burada pars olmasaydı, misafirler bu kadar parayı savururlar mıydı? Bu kadar para devreye girince de hiç kimse başkasının kalbinde ne olduğuyla ilgilenmez”(Aytmatov 2008: 95).

Aytmatov'un bu üç romanında da insanların yaşamıyla hayvanların yaşamı birbirine bağlı ilerler ama hakkına razı olmayan, daima daha fazlasını isteyen, doğayı sınırsızca ve sorumsuzca kullanarak tüketen, dinginliği ve dengeyi bozan bütün eylemlerin kaynağı insandır. Ve bunun kurbanı olan hayvanlar, sezgileri ve içgüdüleriyle sürdürdükleri doğal yaşam dengelerini altüst eden insanoğlu karşısında çoğu zaman çaresizdir. Özellikle *Dişi Kurdun Rüyalari ve Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*'da yazarın doğal dengenin hayvanlar aleyhine bozulmasının ardında yatan siyasal, ekonomik ve kültürel sorunlara değinmesi çok önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Aytmatov'un düşüncelerini en açık ve yer yer öğretici sayılabilecek bir üslupla dile getirdiği romanı, *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*'dır.

Üç romanın dikkat çekici ortak özelliklerinden biri, Aytmatov'un günümüzde gittikçe önem kazanan hayvan zihni konusuna yıllar önce bu eserlerde eğilmiş olmasıdır. Okuyucu, Gülsarı'nın, dişi kurt Akbar'ın ve Jaabars'ın zihninden geçenleri, korkularını, kaygılarını paylaşmaktadır. Üstelik yazar, bir atın, bir kurdun ve bir kar parsının zihninden geçenleri, onları insanlaştırarak değil, onların at, kurt, pars olduklarını vurgulayarak vermektedir. Bu sayede okur, onların birer hayvan olduğunun, içgüdüleriyle ve doğanın kanununa uyarak yaşadıklarının ayırdına varmanın yanısıra, onların duyu ve akıl dünyasına da girerek onların içsel olarak değerini hissetmektedir. Çünkü okur, Gülsarı'nın, Akbar'ın ve Jaabars'ın at, kurt, kar parsı olmaktan gelen özelliklerini, doğanın dengesi içinde onların yerini fark eder, onların insandan gelen tehlikeleri algılayamamasına hak verir ve kendilerini koruyamayışlarını dehşetle izler. Onlar doğal dengenin bir parçasıdır, insanoğlunun kullandığı orantısız güç ve şiddetse doğayla uyumsuzdur. Bu, doğanın olağan yasalarının dışındadır. Aytmatov, bu üç romanını büyük ölçüde hayvanların bilinci üzerine kurmuştur. Yazarın başarısı, romanları insanî bir bakış açısıyla biçimlendirilmiş hayvanların algısıyla değil, gerçek birer hayvan algısıyla kaleme alabilmesindedir. Bu anlamda Aytmatov, olayları/durumları/sorunları hayvansal algının sınırlarını tahmin ederek oluşturmuştur. Örneğin *Dişi Kurdun Rüyalari*'nda Akbar'ın üzerine doğru alçalan helikopteri “*gagasını yana eğmiş alçalarak uçan, dev gibi ses çıkaran acayip bir kuş/yaratık*” (Aytmatov 2011: 33), geceleyin bozkırdaki yollarda ilerleyen arabaları “*karanlıkları delerek koşan*

ışıklar” (Aytmatov 2011: 270) olarak nitelemesi, bu algının somut örneklerindedir. Akbar’ın yavruları haşhaş tarlalarında dolaşan Abdias’ı gördüklerinde önce ürkmüş, şaşırılmış, sonra doğduklarından beri ilk kez gördükleri bu canlı için “*tuhaf bir hayvan*” (Aytmatov 2011: 23) diye düşünmeleri, yazarın romanı hayvan zihninden dünyaya bakarak yazmasının kanıtlarından biridir.

Romanlarda Aytmatov, hayvanların duygularını, bilinçlerini, sezgi ve tepkilerini yakından gözlemiş ve aktarmıştır. Aytmatov’un bu duruşu, edebi metinlerde alışkın olduğumuz, canlılara insan duyguları atfetmenin (anthropomorphism) çok ötesindedir ve yazarın hayvan zihni konusuna verdiği önemi gösterir. Aytmatov’un bu yazınsal tavrı, hayvan davranışları üzerine çalışan birçok bilim insanının ulaştığı sonuçlarla uyumludur. Aytmatov gerçekten de Gülsarı’nın, Akbar’ın, Jaabars’ın ve diğer tüm hayvanların duygu ve bilinçlerinin olduğunu düşünür. *Düşünen Hayvanlar* adlı kitabında Marc Bekoff, “insanlarda heyecan verici duyguların temelini oluşturan nörokimyasalların pek çoğunun hayvanlarda da bulunduğunu, hayvanların duygularıyla ilgili araştırmalar arttıkça ve bizler hayvanlara daha yakın hale geldikçe, onların şaşırtıcı duygusal yaşamlarına ilişkin bildiklerimizin de o ölçüde artacağını” belirtir (Bekoff 2002: 48).

Aytmatov, hayvanların özgürlüğüne, yaşam hakkına ve tercihlerine duyduğu saygıyı romanlarına yansıtan bir yazardır ve insanın bilerek ya da bilmeden hayvanlara yönelik baskısını hayvanın bakış açısından anlatması ayrıca dikkate değer bir yaklaşımdır. Jaabars’ı diğerlerinden ayıran en önemli fark, onun yaşamı boyunca insanoğluyla pek ilişkisinin olmamasıdır. Akbar ve Jaabars vahşi yaşamın birer parçasıdır, Gülsarı’ysa daima insanlarla iç içedir ama üçü de insanlardan zarar görmüştür. Aytmatov, hayvan yaşamını hayvanın açısından anlattığında insanın doğal kabul edilen hâkimiyetinin hiç de doğal ve doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Gülsarı gibi koşmaya ve özgürlüğüne düşkün, doğuştan özel bir atın sırtına vurulan eğeri algılaması, sahibinin ona binmesine alışması pek kolay değildir. Aytmatov bunu Gülsarı’nın açısından anlatırken insanın hayvan üzerindeki baskısı belirginleşmektedir. Özgür ve mutlu Gülsarı’ya boyunduruk ve eğerin takılışının anlatıldığı uzun ve etkileyici bir bölüm, insanın zaferi atın boyun eğişiyle sonuçlanır:

“Atlar her yana koşuşarak toplandılar. Gülsarı da onların arasındaydı, tuz yalıyor, hiçbir şeyden huzursuzluk ve tedirginlik duymuyordu. Bu sırada efendi de yardımcıları ile ellerinde ukrukları sürünün çevresinde dolanıyordu. Bu da herhalde kendisi ile ilgili bir şey değildi. Bu ukruklarla yarış atları yakalanır,

kısraklar sağılmaya götürülürdü. Tabii kendisi değil, onunla bir ilişkisi yoktu. O özgürdü canım. Ansızın tüylü bir kemendin halkası başından aşağı kayarak geçti ve boynuna asıldı kaldı. Gülsarı ne olup bittiğini anlayamadı bile. Boğazındaki halka onu pek fazla korkutmadı ve tuzunu yalamaya devam etti. Öteki atlar üstlerine doğru ukruk atıldı mıydı şahlanırlar, kaskatı kasılır, sinirlenirlerdi. Lakin Gülsarı yerinden kıpırdamadı bile. Tuzunu yalayıp bitirmişti, şimdi artık kana kana su içmek için ırmağa doğru koşmak istiyordu. Lakin halka boynunu sıktı. Ve onu sımsıkı olduğu yere zaptetti. Gülsarı yan tarafa sıçradı, hiddetle soluklandı ve gözlerini belerterek döndürdü ve şahlandı. (...)

Eşkingidişli'yi bir korkudur sarmıştı. Durmadan kemende asılıp şahlanıyor, gözlerinde güneş kıvılcımlanıyor, bir ateş çemberi halinde çevresinde fır dönüyor, dağlar, topraklar, insanlar üzerine yıkılır gibi oluyorlar, bir anda gözlerini kara, korkutucu bir boşluk örtüyor, ön bacaklarıyla sanki bu boşluğa çarpıyordu.

Öteye beriye toslayıp çarptıkça kemendin halkası daralıyordu. Ve Eşkingidişli, havayı soluk soluk emerek insanlara doğru saldırıyordu. İnsanlar korkarak geri çekiliyorlar, boynundaki halka da gittikçe daha daralıyordu.

(...)

Bu böylece uzun, çok uzun bir süre devam etti. Baş dönüyor, çevresindeki yerler dönüyor, çadırlar, dağılmış atlar, gökyüzündeki bulutlar ve dağlar dönüyordu”(Aytmatov 2010: 35-36, 37).

Ebedi Gelin'deyse zengin Arapların Tanrı Dağlarında pars avlama partisi anlatılırken, hayvanların önceden planlanarak köşeye kısıtılmalarındaki, insanın önüne doğru sürülüp avlanmaya hazır hale getirilmelerindeki acımasızlık ve hainlik işlenir. Yazar, yaşlı ve yorgun kar parsı Jaabars'ın doğal nedenlerle sığındığı dağda bilmeden bir av partisinin kurbanı olmasını, onun sakin ve huzurlu bir ölümü seçme özgürlüğünün ihlali olarak yorumlar. Gülsarı gibi Jaabars da insanların kendisi hakkında ne düşündüğünden habersizdir:

“Fakat yalnızlık ve korku içinde çırpınarak inleyen, üzülen ve ıstırap çeken birisi daha vardı. Bu, Üzengili geçidindeki Jaabars idi. Son günlerde buralarda, gözlerine yaklaştırdıkları dürbünlerle bir şeylere bakmaya çalışan ve ellerindeki borulara bağırdıklarında etraftaki dağları sarsan birtakım atlı insanlar görülmeye başlamıştı. İşte şimdi de at üstünde üç kişi gelmişti. Yine

bir şeyler görmeye çalışıyor, bağırtıyorlardı... O ise gitmek şöyle dursun saklanmıyordu bile; koca kafasını sallıyor, kuyruğunu ensesine doğru uzatıyordu... Jaabars atlıların onu gözlerine kestirdiğini ve kendi aralarında ona “Koca Kafa” dediklerini bir bilseydi... Onun hakkında “İşte orada, aynı yerde dolaşılıyor!” gibisinden konuştuklarını bir anlasaydı...

Jaabars o zaman boğuk bir iniltiyle nara attı: Niçin, niçin buradasınız? Burada işiniz ne? Engel olmayın, çok yakında dağlar yıkılacak ve sizin için de kötü olacak...” (Aytmatov 2008: 148-149).

Romanlarda hayvanların avlanma, çiftleşme, korunma, yavrularını sevme ve koruma gibi içgüdüleri, kendilerine özgü yaşam çizgileri de bütün doğallığıyla verilir. Bu, okurun hayvanları doğal yaşamı içinde tanıma, onları anlama, dünyaya onlar gibi bakmayı öğrenme sürecidir bir bakıma. Yazar burada hiçbir hayvanı diğerine üstün tutmaz, hiçbirini zayıf ya da güçlü göstermez, doğal yaşamın olağan süreçlerini gözler ve sergiler. *Dişi Kurdun Rüyalari*'nin ilk bölümde Mujunkum bozkırından Isık Göl kıyılarına göçen, orada avlanma alanı oluşturmak için dövüşen Akbar ve Taşçaynar'ın Mujunkum'daki sayga avını yazar doğal bir gerçeklikle betimler. Bu bölümlerde nesnel ama lirik bir belgesel tadı hissedilmektedir. Romanın özellikle birinci bölümünde bozkırdaki yaşam betimlenirken sadece kurtlar değil saygalar (geyikler) da anlatılır. Geyiklerin hayatta kalma içgüdüleri, doğal özellikleri dile getirilir:

“Her zaman koşmaya, kaçmaya hazır olan saygalar, havanın dürencini azaltmak için başları öne eğik olarak yürürlerdi. Tabiat onlara böyle bir yetenek vermişti ve bu hayvanların tehlike karşısından en büyük silahları hızları idi. Onları tehdit eden hiçbir şey olmadığı zamanlarda bile çok defa koşarak ama düzenli bir şekilde hareket eder, kurtlardan başka hiçbir canlıya geçit bırakmazlardı. Bu durumda güvenliklerini kalabalık oluşları sağlıyordu”(Aytmatov, 2011: 26).

Aytmatov, Akbar ve Taşçaynar'ın doğal içgüdülerinden biri olan soyunu sürdürme çabasını, *Dişi Kurdun Rüyalari*'nin temel sorunlarından biri yapar. Dişi ve erkek kurt, insanoğlunun çevre kırımında üç kez yavrularını kaybeder, kendi canlarını zorlukla kurtarabilirler. Ne geyik avına çıkan insanoğlunun vahşetini ne de gölün kurutulup sazlıkların yakılmasının nedenini anlayabilirler. Her iki kıyımdan bitab çıkar, her seferinde içgüdülerini dinleyerek buldukları bölgeyi terk eder ve

kendilerine yeni bir yaşam kurar, geçmişlerindeki acı ve korkuları unutamazlar da soylarını sürdürmeye çalışırlar.

Romanlarda üzerinde durulan önemli noktalardan biri de hayvanların hafızasıdır. Özellikle *Elveda Gülsarı*, atın geçmişini anımsaması üzerine kurulu olması bakımından önemlidir. Yazar romanın iki baş kişisi olan insanın ve atın çocukluk, ilk gençlik, gençlik ve olgunluk dönemlerini anımsamalarını birbirine koşut olarak anlatır. Benzer şekilde Jaabars da güçten düşüp sürüden uzaklaştırılınca Tanrı Dağlarına doğru yaptığı son büyük yolculukta daima geçmişteki görkemli günlerini anımsar. Jaabars'ın dünle bugün arasında gidip gelişleri, yaşamın doğal döngüsünün anlaşılmasını sağlamada bir araçtır. Sıkışan kalbi, daralan nefesi, dışısını genç ve güçlü bir parsa kaptırması, Jaabars'ın daha önce hiç tatmadığı sıkıntılardır ve şimdiki halini anlamaya çalışırken sürekli geçmişle karşılaştırma yapar doğal olarak. Sonunda kabullendiği yaşlılık, onun için ölüme eşittir. *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda birçok badire atlatarak Isık Göl civarına gelip yerleşen, kendilerini kabul ettiren ve yeni bir yaşam kuran, Akbar ve Taşçaynar'ın geçmişindeki büyük acı ilk satırlardan itibaren sezdirilir. Romanın sonundaysa eşi Taşçaynar'ı da yitiren ve derin bir bunalıma giren Akbar, sürekli geçmişini anımsayarak yaşar artık. Hayvan zihni üzerine çalışmalar yapan Donald Griffin'e göre, hayvanlar herhangi bir şeyin bilincine varıyorsa kendilerinin ve kendi eylemlerinin de bilincine varıyorlardır (Francione 2008: 222). Nörolog Antonio Damasio da Griffin'i destekler. Belleğe, dile ya da muhakemeye bağlı olmayan temel bilincin, organizmaya bir an -şimdi- ve bir yer -burası- hakkında bir benlik duygusu sağladığını söyler ve pek çok hayvanın bu temel bilince sahip olduğunu savunur (Francione 2008: 223). Bu, geçmişe ait anıları, geleceğe ait beklentileri ve şimdiye ait farkındalığı içeren "genişletilmiş bilinç"ten farklıdır ki şempanze hatta bazı köpeklerde otobiyografik benlik duygusu vardır (Francione 2008, s.224). Aytmatov üç romanında da hayvanların bu özyaşamöyküsel benliklerini işlemiştir. Akbar, Jaabars ve Gülsarı daima geçmişleriyle hesaplaşarak ve şimdiki hallerinin bilincinde olarak yaşarlar. Yazar her üçünü de kendilerindeki değişimlerin farkında olan ve bunu anlamaya çalışan bireyler olarak kurgulamıştır.

Anımsamaya bağlı olarak Aytmatov'un romanlarında hayvanların rüyalarına da değinmek gerekir. Özellikle *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda yazar Akbar'ın rüyalarına yer verir. Akbar, zaman zaman rüya görerek geçmişini, özellikle yavrularını anımsar. Bu, kurmacanın yazara sağladığı bir olanak mıdır yoksa gerçekten hayvanlar düş görebilir mi? Soruya

hayvan zihni üzerinde pek çok araştırması olan James Gould, bu konuda kesin bir açıklama yapabilmemizin henüz mümkün olmadığı ama hayvanların bazen uyku sırasında koşma, ısırma, çiftleşme gibi vücut hareketleri sergilediklerine yani bir deneyimi yeniden yaşadıklarına, geçmişlerindeki bir deneyimi hatırladıklarına dair gözlemler olduğu yolunda yanıt verir (Gould ve Gould 2005: 188-189). Aytmatov, geçmişle şimdi, şimdiyle gelecek arasında bağ kurmak için Akbar'ın rüyalarına sıklıkla başvurur. Rüyalar Akbar'ın geçmişinin olduğu kadar önsözlerinin de yansımalarını taşır. Rüyaları sayesinde okur, Akbar'la bütünleşir, olaylara onun verdiği tepkileri anlar ve onaylar. Böylece Aytmatov, Akbar'ın rüyalarını okurun hayvan zihnine yaklaşmasının bir aracı olarak kullanır romanda ve bu rüyaların çoğu, insanların onlara çektiği acıların derin izlerini taşır.

Peter Singer, “Bir varlık acı çekiyorsa, bu acıyı önemsememek için hiçbir ahlaksal gerekçe öne sürülemez. Eşitlik ilkesi, acı çeken varlığın doğasından bağımsız olarak, bu acının -kabaca bir karşılaştırma yapmak mümkün olduğu sürece- herhangi bir başka varlığın çektiği benzer bir acıyla eşit tutulmasını şart koşar” (2005: 46) der. Aytmatov, üç romanında da hayvanların acılarına özel bir dikkatle eğilmiştir. *Elveda Gülsarı*'da okur, özgür ruhlu Gülsarı'nın aşama aşama insanın tutsağı oluşuna, kaderinin doğanın elinden insanın eline geçişine ve atın bu durumdan duyduğu önce öfke ve acıya, sonra da kabullenişe tanıklık eder. *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda insanoğlu yüzünden üç kez yavrularını ve son olarak da eşi Taşçaynar'ı kaybeden Akbar'ın derin acısı işlenir. *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*'daysa kar parısı Jaabars'ın yaşlılığı algılama çabasının sarsıntısı, sürüden dışlanmanın ve avdan düşmenin acısıyla içine kapanışı, kaderine boyun eğerek ölmek için çıktığı yolculukta çektiği duygusal acı derinlemesine betimlenir.

Bu üç romanda da yazarın hayvanların sadece fiziksel acılarına değil duygusal acılarına da eğilmesi, dikkat çekicidir. *Dişi Kurdun Rüyaları*'nda Akbar'ın acı ulumaları karşısında Boston'un neler hissettiğini anlatırken yazar şu cümleleri kurar: “Boston dişi kurdun o tarifsiz, çok büyük acısını, acının bu derecesini anlayamazdı. Kurt, bunu anlatacak kelimelerden, konuşmadan yoksundu ama bu duygudan yoksun değildi. Bu acıyı bütün varlığıyla hissediyor ve bundan kurtulamıyordu” (Aytmatov 2011: 345). Hayvanların çektiği fiziksel acının en belirgin işlendiği roman, *Gülsarı*'dır. Boyunduruk ve eyer vurulurken, sahibi değişip de prangaya vurulduğunda, hadım edildiğinde Gülsarı'nın çektiği acı, son derece açık ve yakıcı bir üslupla betimlenmiştir. Jaabars ve Akbar ise daha çok duygusal acıyla bütünleştirilerek anlatılmıştır. Akbar

kaybettiği yavrularının, Jaabars ise yaşlanmanın acısını derinden hissederek ve bu acı, okura da geçer. Aslında yazarın onların acısı sayesinde vermeye çalıştığı düşünce, insanoğlunun kaderiyle hayvanların kaderinin iç içeliğidir. Ama insanoğlu bunun çoğu kez farkında değildir. Belki de bu nedenle her üç roman da mutsuz sonlanır. İnsanın kendi dışındaki canlılara karşı acımasızlığı, sadece hayvanları değil, insanları da zorlamakta, ağır bedel ödetmektedir. Aytmatov doğal çevrenin yıkımı, hayvan haklarının ihlali, insanın doğaya egemen olma ve doğal değerlerin üzerinden para kazanma ihtirası, doğayı bilinçsiz ve sevgisizce yok etmeye yönelik eylemleri karşısında hayvanların çaresizliğini vurgulamaktadır onların acısını işlerken. Kaybolan doğal değerlerin yerine konabilmesinin olanaksızlığının bilincinde olan bir aydının karamsarlığıdır bu. Belki de o nedenle romanlar hep ölümlerle biter. Ancak atın, kurdun, parsın öldüğü anda romanlarda onlara koşut olarak anlatılan insanlar da ölür. Çünkü Jaabars'ın dediği gibi, dağlar yıkıldığında insan için de kötü olacaktır.

Veteriner olan ve yaşamı boyunca ülkesinin doğasıyla, toprağıyla bağıni koparmayan, ölümünden sonra babasının köyünün yakınlarındaki sonsuz bir bozkırın tepesindeki anıtmezaraya defnedilen Aytmatov, sadece *Elveda Gülsarı, Dişi Kurdun Rüyalari ve Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman*'da değil birçok eserinde doğaya, doğanın öğeleri arasındaki uyuma işaret eder. Ona göre bu uyumu bozan yegâne varlık, insanoğludur ama bedelini doğanın canlı-cansız tüm varlıkları ödemektedir. Doğayla teknoloji arasındaki karşıtlık, teknolojinin doğanın canlı öğeleri üzerinde yarattığı baskı, şiddet ve huzursuzluk, romanlarda belirgin bir şekilde işlenir. Kurtlar, geyikler, kuşlar, atlar, pars ve doğanın cansız, sessiz güçleri olan dağlar, teknolojinin olumsuz sonuçlarından paylarına düşenleri birer birer alırlar. Yazar, romanlarında hayvanların içinde bulunduğu ruh halini, çoğunlukla insanlardan kaynaklanan acılarını ve öfkelerini öylesine içtenlikle ve derinden işlemiştir ki, okurun onlara hak vermemesi imkânsızdır. Yazar, açıkça okurun tutumunun insandan yana değil, hayvandan yana olmasını sağlamıştır böylece. Aytmatov, bu üç romanda, atın, kurdun, parsın bir insan gibi düşünmesini ve duymasını değil, insanın dünyaya ve yaşama hayvan (at, kurt veya pars) gibi bakabilmesini sağlamaya çalışmış, hayvanların duygularını kavramaya/kavratmaya uğraşmıştır. Ancak romanlarda doğayla ve hayvanlarla en barışık kişilerin bile onları tam anlayamadıklarına değinmeden geçmemiştir.

Aytmatov, doğanın bütün öğelerini büyük bir dikkatle ve incelikte betimlemiştir; doğal sistemin birbirine bağıliliğini daima vurgulamıştır. Ona

göre insan, bu sistemin herhangi bir parçasıdır, ne daha değerlidir ne de daha üstün. Doğaya uyumlu yaşadığında insan, doğanın kabullendiği bir ögedir ama doğanın uyumunu bozduğunda kendi felaketinin de yaratıcısıdır. İnsanın kendi dışındaki doğaya hor ve hoyrat davranması, doğal kaynakları sınırsız ve sorumsuzca harcaması, çoğunlukla ekonomik çıkarlar uğruna bilinçli olarak doğayı yok etmesi, kendi dışındaki canlıların yaşam alanlarını daraltması ve hatta yok etmesi, kendi türünü salt egemen görmesi, yüzyıllardır süren bir yaklaşımdır ama ne yazık ki 20. yüzyılda en üst düzeye varmıştır.

KAYNAKÇA

- AKMATALİYEYEV, Abdıldacan (1999), “Çingiz Aytmatov’un Eserlerinin Evrensel Özelliği”, *Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri: 8-10 Aralık 1998*, Haz. E.Kılıç ve N. Konuk, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 29-37.
- AKSOY, Özge (2014), *Oktay Rifat’ın Şiirlerinde Doğa Farkındalığı: Çevreci Eleştiri Işığında Bir Okuma*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- AYTMATOV, Cengiz (2008), *Ebedi Gelin: Dağlar Yıkıldığı Zaman* (4. bs.) (Çev. A.Pirverdioğlu). Elips Kitap, Ankara.
- AYTMATOV, Cengiz (2010), *Elveda Gülsarı* (7. bs) (Çev. T.Alangu). Elips Kitap, Ankara.
- AYTMATOV, Cengiz (2011), *Dişi Kurdun Rüyalari* (14. bs). (Çev. R.Özdek), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- BARRY, Peter (2002), *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester University Press, Manchester.
- BEKOFF, Marc (2002), *Düşünen Hayvanlar*. (Çev. S. Çağlayan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ERBAY, Kübra (2002), *Cengiz Aytmatov’un Eserlerinde Tabiat*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Bilge (2013/1), “Cengiz Aytmatov’un Romanlarında Tabiat”, *Türk Roman ve Hikâyesi Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 415-422.
- ERCİLASUN, Bilge (2013/2), “Cengiz Aytmatov ve Geleceğe Bakış”, *Türk Roman ve Hikâyesi Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 478-493.
- FRANCIONE, Gary L. (2008), *Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?* (Çev. R. Akman ve E. Gen), İletişim Yayınları, İstanbul.

- GOULD, James ve Carol Grant GOULD (2005), *Hayvan Zihni: Hayvanlarda Akıl Yürütme ve Problem Çözme Becerisi Üzerine* (3. bs). (Çev. D. Yurtören), TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- GÖKALP ALPASLAN, Gonca (2013), "Cengiz Aytmatov'un *Dişi Kurdu*n Rüyalari Romanlarında Doğal Denge ve Hayvan Zihni", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXX, 2, Aralık, s. 1-18.
- KILIÇ, Elmas ve Nevai KONUK (Ed) (1999), *Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri: 8-10 Aralık 1998*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- KORKİN, Vladimir (2009), "Edebiyatın Misyonu" (Çev. O.Söylemez ve A. Yılmaz), *Cengiz Aytmatov*, Ed. Ramazan Korkmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 353-369.
- KORKMAZ, Ramazan (2004), *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Türksoy Genel Müdürlüğü, Ankara.
- KORKMAZ, Ramazan (2009) "Suların Sırrını Ödünçleyen İnsan: Aytmatov", *Cengiz Aytmatov*, Haz. Ramazan Korkmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.13-19.
- MORTENSEN, Reidun (1998), *Çürük Bir Toplumda Ekoloji ve Ahlak: Cengiz Aytmatov'un Kıyamet'inde Doğal Anlayışın Edebi Bir Analizi*, Tromsø Üniversitesi, Tromsø.
- OPPERMANN, Serpil, Ufuk ÖZDAĞ, Nevin ÖZKAN ve Scott SLOVIC (Ed.) (2011), *The Future of Ecocriticism: New Horizons*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.
- OPPERMANN, Serpil (Ed) (2012), *Ekoeleştirir: Çevre ve Edebiyat*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- ÖZDAĞ, Ufuk (2005a), *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*. Ürün Yayınları, Ankara.
- ÖZDAĞ, Ufuk (2005b), "The Turning of the Tide: The Evolution of Ethics and Contemporary Moral Considerations Regarding Nonhuman Entities in American Literature". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 2, s. 135-49.
- ÖZDAĞ, Ufuk ve GÖKALP ALPASLAN, Gonca (2010), "Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştirisi", *3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 25-27 Mayıs 2010*, Ed.Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s.641-651.
- PİRVERDİOĞLU, Ahmet ve Şahin BARANOĞLU (2008), "Millilikten Evrensele Cengiz Aytmatov", *Cengiz Aytmatov, Ebedi Gelin: Dağlar*

Yıkıldığı Zaman (4. bs.) (Çev. A.Pirverdioğlu). Elips Kitap, Ankara, s.227-235.

RUECKERT, W. (1996), "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism", *The Ecocriticism Reader*, Ed. C. Glotfelty ve H. Fromm, The University of Georgia Press, Athens, Georgia, s. 105-23.

SLOVIC, Scott (2008), *Going Away to Think: Engagement, Retreat, and Ecocritical Responsibility*, University of Nevada Press, Reno.

SINGER, Peter (2005), *Hayvan Özgürleşmesi*. (Çev. H. Dođan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

SÖYLEMEZ, Orhan (2010), "Aytmatov'da İnanç Meselesi", *Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 15-24.

ŞAHİN, İbrahim (1999), "Onlar da İnsandı ve Dişı Kurdun Rüyalarında Tabiat", *Doğumunun 70. Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Haz. E.Kılıç ve N. Konuk Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

WOLFE, Cary (2003), *Animal Rites: American Culture, the Discourse of Species, and Posthumanist Theory*, The University of Chicago Press, Chicago-London.